

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи

У нетрадиційному плані аналізуються погляди істориків різних шкіл і напрямів щодо постаті Мазепи. Автор пропонує своє бачення проблеми, обґрунтовуючи перспективність порівняльного підходу до вивчення цієї складної та неоднозначної особистості в історії України.

Постать Івана Мазепи займає видне місце в українській історії та історіографії. Причини тому загальновідомі: під час 21-річного гетьманування його вплив на суспільство, культуру та політичний розвиток Гетьманщини був надзвичайно сильний. І, річ ясна, намір Мазепи відкинути зверхність російського царя і приєднатися до шведів, звичайно, числиться одним з вирішальних моментів в історії України.

Показне становище Мазепи в українській історіографії також зрозуміле. Його небувалий вчинок постійно викликав багато суперечностей. Історики, котрі критикували Мазепу, робили це на підставі двоякої аргументації. Один підхід, який був пропагований і загальноприйнятий за часів Російської імперії, віддзеркалював концепцію та вартості «єдиної і неділимої Росії». Ті, що поширювали такий підхід до цього питання, вірили, що вже при кінці XVII століття існувала неподільна Російська держава і що Україна (Малоросія) була її невід'ємною частиною. Тому, власне, вчинок Мазепи, незважаючи, до якої міри він віддзеркалював інтереси України, був загрозою для Російської держави, і такий вчинок, зрозуміло, не міг оцінюватися інакше, як зрада.

Другий критичний підхід до гетьмана виринув при кінці XIX ст. Він великою мірою віддзеркалював народницькі вартості. Взагалі історики-народники зображали Мазепу як захисника власних і старшинських інтересів і, трактуючи такі його дії як некорисні для народу, теж вбачали у ньому зрадника. Таким чином, створилася незвичайна ситуація: переважно непримиренні, ворожі позиції російських державників та українських народників зійшлися і навіть підсилювали одна одну в проголошенні провин гетьмана.

Радянські історики виявили надзвичайну настирливість у звинуваченні Мазепи. В основному їхній підхід був синтезом двох вищезгаданих поглядів. Доводячи, що співіснування російського та українського народів в одній державі було на користь обох народів, радянська історіографія подавала вчинок Мазепи як злочин проти держави і народу. Проте складалося враження, що для них критика гетьмана за його провини проти держави — за його «сепаратизм» — була куди важливіша, ніж критика його за провини супроти народу. В кожному разі головна ціль цієї аргументації була доказати, що український сепаратизм, а особливо його втілення в особі Мазепи, завжди був не на користь інтересам українського народу. І таке постійне і гостре засудження Мазепи було однією з особливостей, яку радянські історики успадкували від своїх царських попередників.

Оборонці Мазепи з'явилися відносно пізно на горизонті історіографічної науки. З ростом української національної свідомості при

кінці XIX ст. появились праці, які виявляли позитивне ставлення до суперечливого гетьмана. У цих нових дослідженнях допускалося, що українська національна свідомість існувала й за часів Мазепи і що, власне, національні інтереси керували його діями.

Таку інтерпретацію розробили та почали поширювати здебільшого ті історики-українці, які опинилися поза кордонами Радянської України по невдачі націоналістів вдержати самостійну державу в 1917—1921 рр. Щоб довести правильність їхніх починань по недавніх невдачах, історики-націоналісти охоче шукали історичних прецедентів, які могли б піддержати їхні політичні та ідеологічні переконання. З їх точки зору, вчинок Мазепи прекрасно підходив як такий конечно потрібний історичний прецедент. Чи Мазепа не намагався відірвати Україну від Росії в 1708 р. так, як націоналісти хотіли це зробити в 1918 р.? І чи не було його метою встановлення самостійної Української держави? Відповідь істориків-націоналістів на ці питання була, річ ясна, позитивна. І це для них означало, що їхні бажання відірватися від Росії мали давню традицію. А це надавало такому «сепаратизмові» певну правомірність (легітимність). Тому Мазепа став певного роду кумиром для націоналістів, таким він є по сьогоднішній день.

Очевидно, що цього роду історіографічне трактування (а радше, зловживання) є до великої міри експлуатація історичної постаті. Ясно, що для істориків XIX та XX ст. Мазепа став символом, поборником новітніх ідеологій або «козлом отпущення» для таких явно анахроністичних концепцій, як український націоналізм, народництво і «єдина, неділима Росія»,— концепцій, які були чужі йому і його добі. Історіографія подій в 1708—1709 рр. є не тільки класичним прикладом ідеологічних упереджень в науці; вона також вказує на великий брак методологічного новаторства між українськими істориками. Сьогодні так, як сто років тому, наші історики підходять до Мазепи з тими самими, вже традиційними питаннями: Чи мав він право діяти так, як він діяв? Чи його вчинок міг пошкодити чи допомогти Україні? Якими інтересами керувався він — особистими, класовими чи національними? Правда, історики-державники (Липинський, Крупницький, Оглоблін), котрі вітали всі спроби розбудувати українську державність, дали нам дещо ширший контекст для позитивної оцінки починань Мазепи. Натомість радянські історики, користуючись концепцією «класових конфліктів» Маркса, розширили теоретичну базу для критики Мазепи. Але в основному вибір в підході до дослідів над Мазепою залишився дуже обмежений: історики звичайно шукали ще один новий аргумент чи доказ, який би дозволяв їм більш переконливо очорнити чи вибілити гетьмана. Майже зовсім не докладалось зусиль для того, щоб виробити нові методи, які б дозволили нам краще дослідити і зрозуміти Мазепу і його добу.

Тим часом на Заході, особливо по другій світовій війні, історики значно поновили і розбудували свою наукову дисципліну, користуючись різноманітними (аж до замішання) новими підходами та методологіями. Німці розробили поняття «ідеальних типів» та структурного функціоналізму; французи виворили широко відому школу «аналів», прихильники якої намагаються простежити всі аспекти (навіть найбільш буденні) минулих суспільств; американці відзначилися в застосуванні квантифікації та психоісторії. Коли ми беремо цей буйний розвиток нових методологій в історії під увагу, насувається природне питання: чи вже не час застосувати новий підхід в досліді над постаттю Мазепи і суспільними процесами його добі?

Прикладом методологічного підходу, який, на нашу думку, може бути продуктивним у дослідженні історичної постаті Мазепи, є порівняльний підхід. Тут не місце обговорювати теоретичні засади цього підходу або його користі чи небезпеки. Згадаємо тільки, що надзвичайно

важливим в успішному застосуванні цього підходу є вдалий, добре обґрунтований підбір предметів до порівняння.

Переходимо тепер до висновків, яких ми досягали при застосуванні порівняльного методу у відношенні до Мазепи та його доби.

Під час першого десятиліття XVIII ст. в ряді країн тої частини континенту, яку ми тепер звемо Східною Європою,— країнах, які мали подібні політичні та соціоекономічні структури до Гетьманщини,— дійшло до серії драматичних і вирішальних конфронтацій між місцевими (національними) елітами і їхніми провідниками, по одній стороні, та їхніми чужоземними суверенами, по другій стороні. Ось тут події, які ми маємо на думці:

- 1700 — Йоган фон Паткул, провідник лівонської шляхти, з допомогою короля Саксонії Августа і царя Росії Петра намагається усунути владу Швеції над Лівонією.
- 1702 — Станіслава Лещинського вибирають королем Польщі з допомогою шведів з мандатом боронити «золоті вольності» шляхти проти саксонського абсолютизму.
- 1708 — Іван Мазепа, гетьман Лівобережної України, намагається з поміччю шведів усунути владу російського царя з України.
- 1711 — Дмитро Кантемір, господар Молдавії, з підтримкою Петра I намагається усунути владу османського султана із Молдавії.
- 1703—1711 — Ференц Ракоці II, провідник угорської шляхти, намагається з поміччю Франції усунути владу Габсбурзького цісаря в Угорщині.

В усіх цих випадках конфлікти виринали із спроб провідників місцевих (національних) еліт оборонити традиційні права та привілеї їх країн перед абсолютистичними і імперіалістичними планами та політикою їх чужоземних монархів. В усіх випадках провідники повстань — Паткул, Мазепа, Кантемір і Ракоці — базували їх право протиставитися їхнім суверенам на договірному принципі, який був в системі європейського феодалізму головним регулятором політичних стосунків між місцевими елітами і їх суверенами.

Договір був обоюдно зобов'язуючим актом. Васал чи підданий обцяв монархові послух, службу і вірність. Натомість суверен зобов'язувався обороняти підданого і поважати його традиційні права і привілеї, а також традиції і звичаї даної країни. Якщо підлеглий мав достатню причину звинувачувати суверена в нехтуванні його обов'язків стосовно підданого, останній мав право — відоме *ius resistendi* — повстати проти суверена для оборони своїх інтересів. Це значить, принаймні в теорії, що не тільки підданий, але і суверен міг бути звинувачений в невірності і зраді. В більшій чи меншій мірі всі провідники вищезгаданих повстань посилались, власне, на цей принцип договору і з ним пов'язаний *ius resistendi*.

Подібності в повстаннях Мазепи, Паткула, Кантеміра та Ракоці сягають ще далі. Всі ці провідники користувалися змовою в підготовці повстання. Кожний мав сильного чужоземного союзника і чекав на наближення його військ, щоб розпочати реалізацію своїх намірів. Кожен мав дуже поважні труднощі з політичним розмежуванням власної еліти. Кожному було важко, навіть неможливо, притягнути селянські маси до співучасті у повстанні. І нарешті, найважливіша подібність: всі вищезгадані повстання закінчилися поразками.

Епілог цих подій виявляє дальші подібності. По провалі їхніх планів Мазепа, Паткул, Кантемір, Лещинський та Ракоці змушені були емігрувати, а через десятиліття знову намагалися відвоювати програне. Навіть багата історіографія, яка займається цими повстаннями, подібна. Національно настроєні польські, українські, угорські, німецькі

і молдавські історики зображають, відповідно, Лещинського, Мазепу, Ракоці, Паткула та Кантеміра, як великих піонерів їхніх національно-визвольних рухів. Навпаки, історики, які були на службі у австрійській, російській, шведській чи турецькій імперіях, вважають їх за проданцями і зрадниками.

Але наш порівняльний підхід до Мазепи та його сучасників виявляє більше як ряд різючих подібностей. Цей підхід вказує на важливі безпосередні зв'язки між повстаннями, зв'язки, які до цього часу історики не помічали.

- 1700 — Паткул, боронячи права Лівонії, намовляє Августа Саксонського і Петра I напасти на Швецію. Так розпочинається Велика Північна війна (1700—1721), один з вирішальних конфліктів в історії Європи.
- 1706 — Лещинський, оборонець «золотих вольностей» польської шляхти і союзник Карла XII, нав'язує таємні зв'язки з Мазепою. Це приводить шведів на Україну. Розпочинається нова (вирішальна) фаза війни.
- 1709—1710 — По Полтавській битві Карл, Мазепа і його послідовник Орлик знаходять притулок в османській Молдавії. Там вони втягають турків у війну з Росією.
- 1711 — Спроба Кантеміра скинути владу султана притягає Петра до Молдавії (Прута). Війна поширюється на південно-східну Європу.
- 1711—1742 — На вигнанні Орлик, Ракоці і Лещинський часто співпрацюють.

Зрозуміла річ, ми не можемо твердити, що згадані повстання були цілком аналогічні. Існував й ряд серйозних відмінностей. У Польщі, на противагу від Лівонії, України, Угорщини, Молдавії, абсолютизм переміг значно пізніше. Перемога Габсбургів в Угорщині ніколи не була така цілковита, як перемога Петра в Україні. Очевидно, що поляки і угорці мали набагато більше розвинені політичні інституції і традиції, як українська старшина чи молдавські бояри. Були величезні відмінності між противниками повстанців, між російською, австрійською, османською та шведською імперіями. Однак подібності, які наш підхід виявляє, не випадкові чи поверхові. Вони дозволяють нам робити узагальнення, які можуть представити Мазепу і його сучасників в новому світлі.

Підсумовуємо:

I. Висновки суто історичного характеру:

1. Щодо Великої Північної війни. Загальноприйнято розглядати війну, як класичний конфлікт двох великих помуг — Швеції та Росії — за гегемонію в північній Європі. Наш порівняльний підхід вказує, що війна мала інший, досі незапримічений вимір, а саме, конфлікт між місцевими елітами і їх суверенами. Війна між Росією і Швецією та конфлікт між чужоземними монархами та місцевими елітами себе взаємно розпалювали. Так можна пояснити величезний географічний обсяг і довготривалість двадцятиоднолітньої війни.

2. В західній історіографії багато пишеться про «загальну кризу XVII ст.», фазу, яка включає цілий ряд конфліктів між суверенами та елітами в Англії, Франції, Голландії, Італії, Португалії та Каталонії в середині XVII ст. Наш аналіз виявляє, що аналогічна «загальна криза» охопила східну Європу півстоліттям пізніше і що Україна відіграла важливу роль в цих подіях.

3. Хоч історична література з дослідженнями постатей Мазепи, Орлика, Ракоці, Кантеміра, Лещинського величезна, спеціалісти навіть не були свідомі, до якої міри українські, польські та угорські політичні емігранти співпрацювали у XVIII ст. Виходить, що концепція «поневолевених націй» мала історичний прецедент.

II. Висновки методологічного характеру:

1. Як бачимо, коли традиційний підхід до особистості Мазепи майже вичерпав можливості сказати щось нове про нього, порівняльний підхід дозволив нам розвинути ряд нових узагальнень, які включають події в Україні в загальноєвропейський контекст.

2. Порівняльний підхід утруднює емоційно-упереджений погляд на суперечливі історичні проблеми. Коли шукаєш ширший контекст, закономірності чи структури в історії, нема потреби вишукувати ворогів.

3. Хоч наш підхід ставить Мазепу до певного роду політичних діячів, це не значить, що він «губиться» чи «розчиняється» в цій групі. Тільки коли ми маємо змогу порівняти Мазепу з сучасниками, які діяли в подібних історичних умовах, ми можемо дійсно зрозуміти діяльність гетьмана. Приналежність Мазепи до ширшої категорії не применшить його значення і місця в нашій історії, а навпаки, допоможе нам окреслити його своєрідність.

4. На кінець слід підкреслити, що застосування порівняльного підходу в українській історіографії допомагає розвинути методологічний плюралізм в досліджах над нашим минулим. А це особливо збігається з духом нашої доби.

Одержано 1.10.90.

В нетрадиционном плане анализируются взгляды историков разных школ и направлений относительно фигуры Мазепы. Автор предлагает свое видение проблемы, обозначив перспективность сравнительного подхода к изучению этой сложной и неоднозначной личности в истории Украины.